

Sociálně pedagogické teorie II

(teorie a přístupy práce s klienty v pomáhajících profesích)

Studijní opora pro časy koronaviru – část 3, Antiopresivní přístupy

doc. PhDr. Jitka Lorenzová, Ph.D.

Všechna práva vyhrazena!

Nešířit, neprodávat!

(děkuji)

Moji milí, máme tady koronavirus. Zažíváme to, co pro naše předky bylo denním chlebem. To, že jsme dnes tady, ukazuje, že to byli právě oni, kdo přežili... A tak máme šanci ukázat, že heslo sociální pedagogiky, "pomoc ke svépomoci", není prázdné. Berte proto tuto oporu jako moji pomoc vám, abyste dokázali využít vlastních sil a pomohli sami sobě na cestě za vzděláním. V opoře najdete určitě leccos zajímavého, ale také vám bude leccos chybět. Proto ji berte jen jako vodítko k samostudiu. Obsahuje stručné charakteristiky přístupů, které se etablovaly při práci s klienty v pomáhajících profesích a tak překročily svoje původně úzké terapeutické vymezení. Mnoho si budete muset načíst a dohledat sami, ale to k univerzitnímu studiu patří.

Tak do toho, bude líp!

JL

3. Antiopresivní přístupy (AOP)

3.1 Vymezení AOP

AOP jsou teorie a praktické koncepty, které reagují na systémové (strukturální) znevýhodňování a útlak (opresi) některých společenských skupin. Podporují reps. zmocňují znevýhodněné skupiny a klienty, aby sami proti opresi aktivně vystupovali. Přístup propojuje akci klientů a jejich kritickou reflexi toho, jak oprese ovlivňuje jejich život (porozumění vlastní životní situaci).

Jde o přístupy teoreticky inspirované kritickou (postmarxistickou) filosofií, feminismem, fenomenologií každodennosti aj. Časté jsou v komunitní práci s marginalizovanými, v postmoderních přístupech, které si všímají, jak dominantní diskurs umlčuje diskursy příslušníků minoritních skupin, v přístupech orientovaných na porozumění životní situaci klientů (na rozdíl od objektivistického posuzování životní situace v soc. práci).

AOP pracovník má být schopen vnímat diskriminaci a opresi jako základní charakteristiku životní situace, se kterou se klienti každodenně potýkají. Tato citlivost umožní, aby se klienti cítili jako důstojné lidské osoby.

N. Thompson (1997) definuje opresivní přístup pro sociální práci jako nelidské či ponižující zacházení s jednotlivci či skupinami, strádání a nespravedlnost, způsobené dominancí jedné skupiny nad druhou, negativní a ponižující uplatňování moci. Opresi často zahrnuje popření práv jednotlivce či skupiny, a je tak popřením občanských práv v demokratické společnosti.

Nová, J. (2014). *Teorie sociální práce*. Jihlava: VŠPJ, s. 99

Pracovníci, kteří vycházejí z těchto přístupů, jsou označováni často jako „radikální“ (do opozice jsou kladeni pracovníci tzv. profesionální). To naznačuje, že si vůči nim může řada teoretiků, kteří zastávají profesionální paradigma v pomáhání, uchovávat distanci. Na druhou stranu, např. v Německu je antiopresivní přístup chápán jako základní přístup sociální pedagogiky (např. H. Thiersch, K. Mollenhauer).

Např. K. Mollenhauer, německý sociální pedagog, upozornil již v 60. letech 20. století, že problémové chování klientů nemusí být projevem jejich patologie, ale logickou reakcí na samotné rozpory industriální společnosti. Dnes je mnohými autory sociální pedagogika chápána právě jako pedagogická pomoc založená na kritice útlaku, solidaritě a na prosazování lidských práv klientů (Německo, Finsko, USA). U nás Navrátil s Navrátilovou, představitelé soc. práce, definují soc. pedagogiku v podstatě jako kritickou teorii a praxi.

Obecné rysy antiopresivních přístupů:

Všechny AOP prosazují solidaritu s utlačenými a upozorňují na jejich lidská práva.

Oproti uschopnění klientů prosazují zmocnění k akci a ke změně společenských podmínek, ve kterých utlačení žijí.

Pracovníci nejsou experty, ale partnery v dialogu.

Nejčastější metodou je komunitní práce a vzdělávání.

3.2 K historii AOP

Podněty pro AOP lze najít od 60. let 20. století nejen v kritické teorii, ale také v řadě lidskoprávních hnutí (např. hnutí za multikulturní výchovu v USA, osvobozenecská hnutí v koloniích, hnutí za práva původních obyvatel Kanady a USA, alfabetační hnutí v Lat. Americe, antikoloniální hnutí, které ukazovalo na to, že slepé přebírání euroamerické kultury v kolonizovaných zemích vede k odcizení kultury vlastní, feministické hnutí, které poukazovala na strukturální znevýhodnění žen, hnutí za lidská práva sexuálních menšin atd.).

Podobně tzv. **kritické teorie školy** upozornily na potenciální opresi, kterou vytváří samotný školský systém. Škola např. svými selektivními mechanismy reprodukuje nerovnosti ve společnosti. Utlačuje důstojnost a pocit hodnoty dětí z minority tím, že jejich kultury nejsou vůbec začleněny do školního kurikula atd. Potlačené „vědění“ lidu, jejich kultura a jejich životní zkušenosti, musí být slyšeny a začleněny do vzdělávání, nikoli umlčovány. Pokud jsou totiž utlačeni odsouzeni k mlčení, pak je jejich zpochybněna, což hluboce narušuje jejich identitu. Tato „kultura ticha“ má proto devastující dopad na jejich důstojnost a sebeúctu.

Nejvýznamnější v této oblasti kritiky byli (a jsou) např. H. Giroux a P. McLaren v USA, P. Bourdieu ve Francii, I. Illich v Chile, P. Freire v Brazílii.

V ČR se AOP teoreticky ani v praxi příliš nerozvíjí, zřejmě z obav z vytahování „kostlivce komunismu“ ze skříně a před možným obviněním z neomarxismu.

3.3 Paolo Freire – pedagogika osvobození

„Lidé nejsou utvářeni tichem, ale slovem, prací, akcí a reflexí.“

„Studium se neměří počtem stran přečtených po nocích, ani množstvím přečtených knih za semestr. Studovat není ani konzumace idejí, ale jejich vytváření a přetváření.“

V opoře se zaměřím jen na jeden příkladů AOP, pedagogiku osvobození. Jejím představitelem je Paolo Freire (1921-1997).

Narodil se v Brazílii a v dětství a mládí se potýkala po smrti otce rodina s chudobou. Freire si na vlastní kůži uvědomil, jak sociální status limituje možnosti lidí a jejich budoucnost. Sám uvádí, že chudoba a hlad vážně ovlivňovaly také jeho schopnost učit se: "Nerozuměl jsem ničemu, dokud jsem měl hlad. Nebyl jsem hloupý, nebyl to nedostatek zájmu. Zkušenosti mi ukázaly vztah mezi společenskou třídou a znalostmi." Když se situace rodiny zlepšila, vystudoval Freire právnickou fakultu, také studoval filozofii (fenomenologii) a psychologii jazyka. Přestože byl přijat do advokátní komory, nikdy nepracoval jako právník. Místo toho působil jako učitel na středních školách, kde učil portugalštinu.

Na počátku 60. let 20. století věnoval tzv. lidovému vzdělávání, masové alfabetační dospělých osob. Ve skutečnosti ale nešlo jen o přípravu negramotných na test. Jeho záměrem bylo zároveň zvyšovat uvědomění neprivilegovaných vrstev obyvatel tak, aby každý byl schopen převzít za svůj život zodpovědnost, aby svou účastí ve volbách přispěl k pozitivnímu vývoji celé společnosti. Když se moci ujala vojenská junta, musel Freire do exilu. Pracoval pro řadu mezinárodních společností a vedl alfabetační kampaně v řadě zemí světa. Do rodné země se mohl vrátit až po pádu diktatury v 80. letech.

Freire vždy poukazyval na souvislost vzdělávání a politiky. Např. v Brazílii kromě potomků stovek tisíc přistěhovalců z Portugalska žije daleko více potomků několika milionů afrických otroků. Mnoho obyvatel

této země již má smíšený původ. Přesto byly v polovině minulého století ještě všudypřítomné pozůstatky rasismu. Na první pohled je to vidět třeba na volebním systému, který sice již zavedl všeobecné volební právo, ale podmiňoval ho (podobně jako v bývalých konfедераčních státech USA) testem gramotnosti. Cílem bylo znemožnit chudým negramotným, typicky barevným potomkům černochů, ovlivňovat politiku a mocným naopak umožnit je ovládat a nadále zotročovat.

BALMER, Jonathan. *O Espírito da Democracia--The Spirit of Democracy--On Brazil, The United States, Democracy, and Literacy*. 2012. [cit. 2017-8-18]. Dostupné z WWW: [<http://brazilianstudyabroad.blogspot.cz/2012/10/o-...>]. Upraveno.

3.3.1 Pedagogika utlačených

Myšlenky své pedagogiky nastínil Freire již v 60. letech v knize Pedagogika utlačených

Svět je třeba prostřednictvím vzdělání humanizovat! Humanizace je cestou svobody

Útisk jedněch druhými vždy vede k dehumanizaci. Staví člověka proti člověku a v důsledku vede k boji jednoho proti druhému. Dehumanizace tedy dopadá na utlačené i na utlačovatele. To je ovšem známo již z hegelovského konceptu dialektiky dějin, jejichž vývoj je nesen napětím mezi pány a raby.

Utlačení, říká v návaznosti na Hegela Freire, se staví proti utlačovatelům, které si idealizují, a proto si přejí, aby získali moc a stali se sami utlačovateli. To je rozpor, který je třeba překonat. Freire proto vyzývá utlačované, aby se stali obnoviteli svobody nejen pro jednu skupinu, ale pro všechny. Tím by se mohl zrodit nový typ člověka, ani utlačovatel, ani utlačovaný, ale člověk, který se osvobozuje, humanizuje. Nejvyšší hodnotou této pedagogiky je tedy univerzální lidskost.

Aby proces humanizace mohl být vůbec zahájen, je ovšem třeba podle Freira změnit koncept vzdělávání. Jak? Cestou kritického uvědomění.

Kritické uvědomění a praxe

Životní zkušenost P. Freira nasměrovala k pedagogické filosofii, jejímž heslem bylo probuzení kritického uvědomění chudých lidí ohledně vlastní situace ve světě a propojení této reflexe s ochotou vlastní situaci změnit. Freire se zde inspiroje dialektickou metodu pochopení a přetváření světa skrze překonávání protikladů - základní ideou je, že lidé mají získat skrze vzdělání schopnost kritického uvědomění (kritické reflexe) své sociální reality i svých myšlenkových předpokladů. Transformované nové znalosti pak uplatní ve společném jednání, akci. A naopak, lidé, kteří jednájí společně ve svém prostředí, kriticky přemýšlejí o své realitě, aby ji transformovali prostřednictvím dalšího jednání a kritické reflexe.

To je samozřejmě koncept vzdělání, který se veskrze liší od vzdělání transmisivního, ve kterém jsou lidé pasivními subjekty.

Bankovní koncept vzdělání jako nástroj oprese

Vzdělání, které utlačuje, nazývá Freire „bankovním vzděláváním“. Jde samozřejmě o metaforu. Lze ji vyložit tak, že ten, kdo vzdělává, svou činností posílá pomyslný hodnotový a kulturní vklad na „prázdný účet“ žákovy mysli. Tím ho udržuje v podřazeném vztahu jako pasivní objekt a blokuje jeho tvůrčí schopnosti.

Obvykle také tento kulturní vklad udělují ti, kteří se považují za znalé potřeb těch, o kterých „vědí, že nic nevědí“. Výběrem kurikula, které reprezentuje jejich hodnoty zájmy, ale ve skutečnosti prosazují svoji kulturní nadřazenost a udržují politickou a ekonomickou moc.

Problematizace

Paulo Freire říká, že takto všichni přijímáme dominantní kulturní mýty. Učení ale má být kritickým procesem, který závisí na odhalení skutečných problémů a skutečných potřeb. Vzdělání proto nemá předávat hotové pravdy. Naopak, mají v něm být kriticky zpochybněny kulturní „pravdy“ těch, kteří patří k privilegovaným vrstvám společnosti.

Autenticita a pravdivost

Vzdělání má být autentické, ne verbalistní. Planý verbalismus upadá do sterility, neumožňuje ani reflexi ani akci, neburcuje, nezavazuje. Na druhé straně, pokud se slova vztahují výlučně k akci, končí v pouhém aktivismu a neumožňují reflexi, negují skutečnou mezilidskou praxi (již od Aristotela víme, že praxe je ze své podstaty mravním jednáním) a znemožňují dialog.

Pouze slova, která jsou pravdivá v pravém slova smyslu, mají potenciál transformovat svět.

Dialog – základ vzdělávání jako praktikování svobody

Pedagogika osvobození je založena na osvobozujícím dialogu, protože lidské bytí je dialogické. Dialogické vzdělávání je obousměrným procesem, od učitele k žákovi a naopak, tím se eliminován dosavadní protiklad mezi učitelem a žákem, oba se učí navzájem. Pokud má existovat skutečný dialog, pak každý musí důvěřovat druhému, musí mezi nimi existovat vzájemná láska a úcta. Každý si musí položit otázku, jaké jsou jeho znalosti a přesvědčení a otevřít se znalostem a přesvědčením druhého, aby se prostřednictvím dialogu vytvořily nové znalosti, díky kterým dojde i ke změně světa. Pokud vzdělání jako dialog implikuje setkání za účelem změny světa, je existenciálním požadavkem.

Metoda a její konsekvence

Metodou pedagogiky osvobození je lidové vzdělávání (vzdělávání chudých, negramotných, vyloučených). Lidové vzdělávání má v Lat. Americe dlouhou tradici, nejčastěji přijímalo nejčastěji podobu alfabetyzace dospělých osob (v L.A. bylo a je stále je mnoho lidí negramotných).

Logicky má lidové vzdělávání svoji politickou dimenzi – není lidová kultura bez politické angažovanosti lidí, bez „politiky lidu“. Proto jde uvědomění si vlastní situace ruku v ruce s politizací lidí.

Freire nesměšuje ani neklade politiku a vzdělávání do opozice (jak mnozí činí pod heslem apolitičnosti vzdělávání), ale ukazuje jejich jednotu na základě následující argumentace: bytí člověka je historické, člověk hledá jako dějinná bytost sám sebe, možnosti svého sebevymezení. Je to pohyb, ve kterém hledá svoji svobodu. To je vzdělání jako hledání osvobozující praxe.

Metoda tohoto vzdělávání je zakotvena v každodenní praxi lidí. Právě tato praxe je kriticky reflektována a následně transformována.

Metoda je determinována kontextem, historickou skutečností, ve které lidé žijí. Tento referenční rámec není univerzální, nemůže být rigidní a stejný pro všechny, ale konstruovaný lidmi jako poznávajícími subjekty, schopnými transformovat svoji realitu. Jde skutečně zároveň o praxi vzdělávací a politickou, která se neustále proměňuje – je-li člověk bytost historická a nehotová, je právě tato nehotovost středem a hnacím motorem této pedagogiky. Proto se i metoda musí neustále proměňovat tím, že sleduje dynamiku a rozvoj člověka, který neustále redefinuje sám sebe a je v neustálé proměně.

Slova – generátory

Vzdělání má být konkrétní, založené na zkušenosti. Proto slova, kterým se negramotní učí, musí mít pro ně konkrétní význam, musí doslova „ztělesňovat“ jejich zkušenosti. K tomu slouží slova jako generátory významů. Taková slova byla předkládána pomocí fotografií, diapozitivů, obrazů, filmů, nahrávek nebo plakátů, aby vytvářela (generovala) diskusi. Např. v Brazílii takový dialog začínal generativním slovem *tijolo* „cihla“ na základě obrázku nebo fotografie cihly. V Chile slovem „práce“ resp. obrázkem někoho, kdo pracuje ve svém prostředí, městském nebo venkovském, které odpovídalo skupině učících se a jejich zkušenostem. Skupina (v tradici pedagogiky osvobození se nazývá „kruh kultury“) vede dialog o obsazích, které mají asociovány s předloženými materiály. Postupně se učí všechna písmena, které dané slovo tvoří.

To nakonec „vyvstane“ jako ztělesnění jejich zkušenosti.

Kodifikace a dekodifikace

Kolem slov-generátorů dochází k procesům kodifikace (způsob shromažďování informací za účelem vytvoření obrazu kolem skutečných situací a skutečných lidí). Následně procházejí procesem dekodifikace. Ztotožňují se s různými aspekty situací, které byly díky slovům-generátorům v diskusi navozeny. Tak jsou schopni kriticky přemýšlet o jejích různých aspektech, a tak získat skutečné porozumění (uvědomění). Jejich poznávací proces připomíná činnost fotografa, který zaostřuje obrázek.

Úkol 9: Prostudujte článek Navrátila a Navrátilové *Vzdělávací diskursy v sociální práci* a odpovězte na otázku, jak chápou antidiskriminační dimenzi v sociálně pedagogickém diskursu

Literatura:

Freire, P. *Pedagogy of the Oppressed*. New York, Continuum, 1970.

Navrátil, J., & Navrátilová, (2016). *Vzdělávací diskursy v sociální práci*. *Sociální pedagogika*, 4(1), 38-46. doi:10.7441/soced.2016.04.01.03. Dostupné z: https://soced.cz/wp-content/uploads/2016/04/STUDIE-SocEd_Vzdelavaci-diskurzy-v-socialni-praci.pdf